

TÜRKÇE /ş/, ÇUVAŞÇA /ś/ ve MOĞOLCA /ç/

TALÂT TEKİN

Bilindiği üzere Genel Türkçe /ş/ Çuvaşça ve Moğolcada sadece /l/'ye denk gelmemekte, aynı zamanda Çuvaşça /ś/ ve Moğolca /ç/'ye de denk gelmektedir. Altay dilleri arasındaki ses denkliklerinin çoğu gibi Trk. /ş/ = Mo. /ç/ denkliği de ilk önce Ramstedt tarafından farkedilmiş ve kurulmuştur. Moğolca ve Türkçe karşılıklılık/ortaklaşalık ekleri -ça-/-çe- ve -ş-'nin benzerliğine de daha 1912'de Ramstedt dikkat çekmişti: Örneğin, Mo. *sika* -ça- "sich drängen" (*sika* - "drängen, pressen"den) Trk. *sık-ı-ş-* (*sık* - "basmak, ezmek"ten)¹. Ramstedt söz konusu Trk. karşılıklılık/ortaklaşalık eki -ş-'nin aslında /ç/ olduğunu ve Türkçedeki /ç/'den /ş/'ye bu ses değişikliğinin geçmiş zamanlı şekiller aracılığıyla başladığını, yani *-ça-dı > *-çtı > *-ştı şeklinde olduğunu öne sürmüş, daha sonra bu ekin geçmiş zamanlı şekiller aracılığıyla genelleştğini söylemiştir².

Ramstedt, aynı çalışmasında, Çuvaşçada sonunda -ś- ortaklaşalık eki bulunan fiillerin öz Çuvaşça olduğuna, -ş- ortaklaşalık eki bulunanların ise Tatarcadan ödünçleme olduğuna dikkatleri çekmiştir³. Türkçe /ş/ Çuvaşçada genel olarak /l/ şeklinde temsil edilmekte ve Çuvaşça /ś/, /ç/ veya /c/'den gelmekte olduğuna göre Trk. -ş- = Çuv. -ś- ses denkliği İlk Türkçe karşılıklılık/ortaklaşalık ekinin /l/ veya /ş/ olmayıp /ç/ olduğunu gösterir.

Teorisini 1900'lerin başlarında kuran Ramstedt Trk. /ş/ = Çuv. /ś/ = Mo. /ç/ eşitliğini desteklemek için Türkçeden kanıt getirecek durumda değildi. Benim görüşüme göre Türkçe içinde Ramstedt'in söz konusu ses denkliğini destekleyen kanıtlar, yani Türkçe örnekler, vardır. Bu bildirimde bu kanıtları sunmaya ve Ramstedt'in denkliğinin doğruluğunu açıklamaya çalışacağım.

* * *

Karşılıklılık/ortaklaşalık eki -ş-'nin -ç- şeklinde ortaya çıktığı, değişmediği en eski Türkçe örnekler *Kutadgu Bilig*'de ve Kâşgarî'nin sözlüğündedir. Bu örnekleri vermeden önce şunu vurgulamak istiyorum: Kelime sonunda değişmeye uğrayan bir ses, kelime içinde, özellikle bir ünsüzden

¹ G. J. Ramstedt, "Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch - türkischen Sprachen", *JSFOu*, XXVIII, 3, ss. 29, 30.

² a.g.e., s. 29.

³ a.g.e., s. 29.

önce veya sonra kendini korur : Örneğin *semiz* “şişman” (<*semir’), ama *semri-* (<*semir¹-i-), “şişmanlamak”, *köküz* “göğüs” (<*kökür’), fakat *kökrek* ay. (<*kökür-ek), vb⁴. Aynı şekilde karşılıklılık/ortaklaşalık eki -ş- de İlk Türkçe şeklini kelime içinde bulunduğu bazı örneklerde bir ünsüzden önce veya sonra korumuştur. Örnekler :

MK II 196 *kikçür-* “iki şeyi birbirine çarptırmak, kıskırtmak” (<*kik-i-ç-ür-) MK II 293 *kik-* “bilemek, keskinleştirmek, keskinleştirme amacıyla vurmak” ~ Orh. *kikşür-* “kıskırtmak” (KT D 6; şimdiye kadar *kiñşür-*, *kiñeşür-* olarak okunurdu), Huast. *kikşür-* (*kişig kikşürü* sözle- “halkı karşılıklı olarak düşmanlığa kıskırtmak”) (Clason 714).

MK III 108-109 *yapçın-* ~ *yapçun-* ~ *yawçun-* “yapışmak, tutmak” ~ *yapşun-* ay. (Kâşgarî’nin ifadesi : ş’li : *yapşundi* ve f’li : *yawçundi* şekilleri karşılıklı nöbetleşir.) <*yap-ı-ç-ı-n- < *yap-* “örtmek”.

MK III 97-98 *yapçur-* ~ *yawçur-* “yapışmak, kola, tutkal” ~ *yapşur-* ay. <*yap-ı-ç-ur-* < *yap-* “örtmek”.

KB 401 *yapçur* “yapıştır”, KB 1409 *yapçur* ay. (Herat nüshası *yapşur*), Uyg., MK *yapış-*, *yapuş-* “yapışmak, tutunmak <*yap-ı-ç- (*Kutadgu Bilig İndeksi*’ndeki *yapçu-* şekli *yapıç-* olarak düzeltilmelidir).

MK II 175 *tapçur-* “teslim etmek, birisine bir şey emanet etmek” (örneğin *men oğulnı anasınğa t.-dum*) ~ Uyg. *tapşur-* ay. <*tap-ı-ç-ur- < *tap-* “bulmak”.

Orh. *kabiş-*, Uyg. *kavış-* “bir araya gelmek, toplanmak”, MK *kawuş-* ay., *kawşut* “iki hükümdar veya han arasında yapılan barış görüşmesi” ~ *kapçak* “su kollarının kavuştuğu yer” (MK I 471) <*kabiç-ağ < *kab-ı-ç- “yaklaşmak, kavuşmak” (krş. Uyg. *kavıt-* “karşı karşıya gelmek”, *kavır-* “bir araya getirmek, toplamak”, MK *kawur-* “büzmek”; krş. Mo. *kabida-* “kavuşmak, yakınlaşmak”, *kabildu-* “yaklaşmak, kavuşmak”, *kabira-* “birbirine yakın durmak”⁵.

MK I 423 *tutaşı*, *tutşı* “komşu, birlikte veya yakın (olan); daima, sürekli, ebediyen” ~ MK *tutçı* (13 kez), KB *tutçı*, *tuçı* (bir çok kere; *tutaşı* 5 kere) <*tutaç-ı < *tut-*, *tuta-* “tutmak, yakalamak” (fiilin *tuta-* şekli için krş. KB *tutam* “avuç dolusu, tutma hareketi”) <*tuta-). KB’teki büzülmüş *tuçı* şekli Ramstedt’in teorisi için ek bir kanıttır : Eğer ekin aslı şekli /ş/ ile olsaydı KB’te *tuçı* değil de **tuşı* şeklini bulmamız gerekirdi!

Başka bir eski örnek de 14. yüzyıl eserlerinden *Kışşa-i Behrâm*’da bulunmaktadır :

⁴ T. Tekin, “Zetacism and sigmatism in Proto-Turkic”, *AOH XXII*, Fas, 1, s. 60, 63.

⁵ Clason’un MK *kapçak* için önerdiği etimoloji, yani “Deverbal noun from *kap-*; perhaps a crisis of **kapışak*” (*EDPT*, s. 581) kabul edilemez.

urç-ur “erka mpft” (Brockelmann *Ost. Gram.*, s. 205) < **ur-i-ç* ~ Uyğ., MK *uruş-*, Çuv. *virs-* ay. < **ûriç-*.

Karşılıklılık/ortaklaşalık eki *-ş-*’nin Orta Türkçe metinlerdeki *-ç-*’li örnekleri burada bitiyor. /ç/’den /ş/’ye ses değişikliğine ait örneklerin sadece karşılıklılık/ortaklaşalık gövdeleriyle sınırlanmadığının da ayrıca vurgulanması gerekir. Bu gövdelerden ayrı olarak başka örnekler de vardır, iki isim ve bir isimden fiil yapım eki tartışma konusu ses değişikliğini desteklemektedir. Bu örnekler aşağıdadır :

MK *yapçan* “pelin”, *yawçan* ay. (III 37) > Çag., Osm. *yawşan*, Kıpç., Osm. *yavşan*, Trk. *yavşan*, Az., Trkm. *yovşan*, Kum. *yuvşan*, Nog. *yuvsan*, Kzk. *juwsan*, Kırğ. *cüşan*, Tuv. *çaşpan* ay. < **yapşan* < **yawşan* < **yawçan*.

İkinci bir eski örnek de Volga Bulgarcasındadır. Volga Bulgarcasıyla yazılmış mezar kitabelerinden birinde, Genel Türkçe *başında*’ya karşılık olan ve “başlangıcında” anlamını taşıyan *baçne* diye bir kelime görülür. Söz konusu kelime aşağıdaki metinde bulunuyor;

صَفَرِ آيُخْ بَجْنِ آتِ şafar ayuşi baçne eti (Yusupov, G. V., “İtogi polevîh epigrafičeskîh issledovaniy 1961–1963 gg. v Tatarskoj ASSR”, *Epigrafika Vostoka* XXI, 1972, s. 48-55 ve Tekin, T., “On Volga Bulgarian *baçne*”, *PIAC Newsletter* 10, s. 8).

Yusupov, 14. yüzyıl tarihli bu Volga Bulgarcası cümleyi açıklayamamıştır. Benim başka bir yerde (yani *PIAC Newsletter*, No. 10’da) açıkladığım gibi, *baçne* kelimesi burada “başlangıcında” anlamındadır ve Genel Türkçe *başında*’nın karşılığıdır. *Baçne*’nin çözümlemesi aşağıdaki gibidir : *baçne* < **baç-i-n-e*, yani *baş* “başlangıç, baş”, *-i-* 3. kişi iyelik eki, *-n-* zamir *n*’si denilen *n*, *-e* arkaik datif-lokatif eki olan *-a/-e*’dir. Bu kelimenin Volga Bulgarcası *işne* “içinde” < **iç-i-n-e* = Çuv. *işne* ay. ile tamamen aynı yapıya sahip olduğu açıktır. Böylece Volga Bulgarcası *baçne* (**başne* değil!), “baş, başlangıç” kelimesinin Volga Bulgarcasında *baş* olmayıp, *baç* olduğunu açık hale getirir. Belki de kelimenin asıl şekli Ramstedt’in yıllar önce öne sürdüğü gibi daha eski bir **balç* şekline gitmektedir. Herkesçe bilindiği gibi Ramstedt Çuvuşça *puş* “baş”m, sondaki /ş/’den dolayı Genel Türkçe *baş*’a gitmeyip, farazî bir *balç* şekline gittiğini öne sürmüştür. Goldi (Nanay) dilinde buna tam olarak karşılık olan şekil *balça*, *balca* “yüz, görünüş, baş” (I 109) şeklidir. Bunlara Mo. *tarbalci* “akbaba” < “kel kafalı” birleşigindeki *-balci* “baş” kelimesini de ekleyerek üç yönlü bir Altayca eşitlik kurulabilir (bk. T. Tekin “Once more zetacism and sigmatism”, *CAJ*, XXIII, 1-2, s. 131). Sonuç olarak Çuvaşça *puş* kelimesinin Volga Bulg. *baç*’a benzer bir şekle gittiği kesin olarak iddia edilebilir. Sonuncu şekil kendi içinde, Genel Türkçe *baş* şeklinin kökeni olan daha eski **balç*’a gider. Buna göre : **balç* > Volga Bulg. *baç* > Çuv. *puş* ve **balç* > **balş* > Eski Türkçe *baş* olur.

/ç/ > /ş/ ses değişikliği için modern Türk dillerinde de örnekler bulunabilir. Böylesi iki örnek aşağıdadır :

1. Genel Türkçe (Uyg., MK. vb.) *kurşa-* “kuşatmak; çevirmek, sarmak”, Tat. Bşk. *korşa-* ay., Tuv. *kurja-* ay., Kzk., Kklp., Nog. *kursa-* ay., Trk. *kuşan-* (*kuşa-n-*), *kuşat-* “kuşatmak, çevirmek, örtmek; muhasara etmek” (*kuşa-t-*), Az. *ğuşan-* “*kuşanmak*”, *ğuşat-* “kuşağı çepeçevre sarmak”, Trkm. *ğuşa-* “kuşatmak”, *ğurşa-* “çevirmek, sarmak, muhasara etmek” *ğuşat-* “kuşatmak, *ğurşat-* “muhasara etmek” < **kurşa-* < **kurça-* < *kur* “kuşak, kemer” + *ça-*.

~ Alt., Kırg. *kurça-* “kuşatmak, çevirmek, sarmak”, Hak. *hurça-* ay., Kzk. *korşa-* “çevirmek, kapamak” < **korça-* < **kurça-* < *kur* “kemer”.

Altayca, Kırgızca ve Hakasça /ç/’li şekillerin /ş/’li şekillerden daha eski olduğu açıktır. Bu sebeple Kazakça /ş/’li şekil daha eski bir /ç/’li şekle gider. Bu fiil, *kur* “kuşak, kemer” adının bir türevidir. Bu ek için, bu tür isimden fiil türeten + *ça-* / + *çe-* eki için Moğolcadan da örnekler bulunabilir, örneğin, *dayıça-*, *dayıçi-* “düşman olmak, savaşmak, düşmancasına davranmak” < *dayi(n)* “düşman”, *nököçe-* “samimi arkadaş olmak” < *nökör* “arkadaş”, *kaniça-* “arkadaş veya dost olmak” *kani* “arkadaş, dost”, vb. Yak. *kurdā-* “kuşatmak” ortada bulunan /rd/’den dolayı /ç/’li bir şekle gidemez, daha eski ve aslı **kurla-* şekline gider.

2. Orh. *yemşak*, *yimşak* “yumuşak”⁶, Uyg. *yumşak* ay., *yum-şa-* “yumuşamak”, MK *yumşak* “yumuşak”, *yumşa-* “yumuşamak”, GT *yumşak*, *yumşa-* ay.

~ Tuv. *çımça-* “yumuşamak” < **yımça-*, Yak. *sımñā-* ay. < **yımca-* < **yımça-*, Tuv. *çımçak* “yumuşak” < **yımçak*, Yak. *sımñāğas* ay. < **yımçakaç* (Yakutça -mç- > -mñ- değişikliği için krş. Eski Türkçe *kamçı* “kamçı” > Yak. *kımñi*, vb.), Çuv. *şemşe* “yumuşak” < **yemça(q)*.

GT *yumşa-* Tuv. *çımça-* ve Yak. *sımñā-* (< **yımça-*) belki de, yukarıda tartışılan *kurça-* Fiilindeki + *ça-* eki ile **yem*, **yim* veya **yım* gibi bir isim kökünden türemiştir; krş. Mo. *nimgen*, *nimegen* “ince, sığ”, *ningere-* “incelmek”, *nimganun* “zayıf, zayıflamış (hayvan için)”, Evk. *nemkun* “zayıf, cılız”, *nemküken*, *nemkân* “çok zayıf”.

Genel Türkçe *yumşak* “yumuşak”, /ç/ ile, Orta Türkçe kaynaklarda, özellikle de 15. yüzyıl tarihli Kıpçakça bir sözlükte, görülür: Tuhfe. *yumçak* “yumuşak”. Burada /ş/ yerine /ç/ görmek Clauson’u şaşırtmıştır. Bununla birlikte yukarıda tartışılan Tuvaca ve Yakutça şekiller, örneğin Tuv. *çımça-* “yumuşamak”, *çımçak* “yumuşak”, Yak. *sımñā-* “yumuşamak” ve *sımñāğas* “yumuşak”, *yumşa-*, *yumşak*’taki /ş/ sesinin sadece ikincil bir ses olduğunu,

⁶ bk. T. Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, ss. 231, 403.

kanıtlamaya yeter. Sonuç olarak, Tuhfe'de geçen *yumçak* şeklindeki /ç/, asla “şaşırtıcı” değildir, çünkü bu ses aslıdır.

* * *

Ramstedt'in yıllar önce dikkat ettiği gibi karşılıklılık/ortaklaşalık eki Çuvaşçada iki tanedir : 1. -ś- (Çuvaşça kaynaklı olan bu ek, aslı -ç- sesine gider), 2. -ş- (Tatarcadan ödünçleme Genel Türkçe ek). -ś- eki ile oluşturulmuş Çuvaşça fiil gövdelerinin yer aldığı, az çok eksiksiz bir liste Nauta⁷ tarafından yayımlanmıştır. Listede yer alan gövdeler aşağıdadır : *avr-î-ś-* (*avir-*), *în-î-ś-* (*în-*), *kala-ś-*, *kan-î-ś-* (*kan-*), *kîv-î-ś-* (*kîv-* ~ *kü-*), *kurîn-î-ś-*, *pît-î-ś-*, *şap-î-ś-*, *şirt-î-ś-*, *şura-ś-* (< **şura-* < **yara-*), *şîn-î-ś-*, *şu-ś-*, *tap-î-ś-*, *tat-î-ś-*, *tut-î-ś-*, *tiv-i-ś-*, *valeś-* (< **vale-* < **üle-*), *vîr-ś-*. Bu 18 fiile aşağıdaki örnekler de eklenebilir :

vırnaś- “yerleşmek” < **vırna-ś-* < **orna-ç-* = GT *orna-ş-*.

şipîś- “yapışmak, tutmak” < **yapıç-* < *yap-i-ç-* = GT *yapış-* < *yap-“örmek”*.

hîrîś- “karşı çıkmak, karşı durmak, itiraz etmek” < **karıç-* < *kar-i-ç-* = Uyg. *karış-* “kabul etmemek, bozuşmak”, GT *karşı*, *karşu* “muhalif, karşıt, aykırı” (= Çuv. *hîrîś* ay. < **hîrşî* < **karçı*), MK *karşut* “karşıt”. Bu fiil gövdesinin basit şekli belki de MK'de şu mısradaki geçen *karu* kelimesidir : *Yağı karu kîrîş kurdum* “Düşmana karşı yay kurdum” (MK II 83). MK *karu*, en iyi şekilde **kar-* “karşı olmak, karşısında olmak, karşı durmak” fiilinden -u eki ile yapılmış zarf - fiil olarak açıklanabilir.

⁷ Ane Nauta, “Lambdazismus im Tschuwassischen : Gtü š = Tschuw. l und s”, *Altaiic Studies*, edited by Gunnar Jarring and Staffan Rosen, Stockholm 1985, s. 133-143.